

GOSPODARSKO PODUČAVANJE DALMATINSKOG SELJAŠTVA TIJEKOM XIX. STOLJEĆA

Autor obrađuje nastojanja da se seljaštvo u Dalmaciji koje je potkraj XVIII. st. bilo nepismeno, neslobodno u položaju kmeta ili kolona bez vlasništva na zemlju najprije opismeni i gospodarski podučiti kako bi više proizvodilo i poboljšalo uvjete života. U prvoj polovici XIX. st. to se radilo uglavnom usmenim putem uz pomoć svećenika i rijetkih učitelja, a u drugoj polovici XIX. st. i uz pomoć raznih tiskovina, putujućih učitelja, rijetkih gospodarskih škola i osnivanja udruga i društava. Prvi rezultati toga rada osjetili su se u početku XX. st. kad se seljaštvo donekle opismenilo, gospodarski podučilo, bolje i više proizvodilo i postalo nacionalno svjesnije.

Uvod

Dalmatinski seljaci dočekali su XIX. stoljeće u kolonatskim, kmetskim i njima sličnim odnosima, nepismeni, bez gotovo ikakve svijesti osim vjere u Boga. Jedini pismeni i školovani ljudi na selu su bili seoski župnici i redovnici, ponajviše franjevci, rijetki učitelji ili isluženi pomorci, koji su poneko dijete na selu naučili čitati i pisati. Zapušteni i od dotadašnjih tuđinskih vlasti zanemareni dalmatinski seljak nije mogao očekivati bolje stanje sve dok traju feudalni odnosi i nemar vlasti oko njihova prosvjećivanja i raskidanja zemljišnih odnosa. U minulim stoljećima seljak je bio nezainteresiran za unapređenje proizvodnje na feudalnim imanjima, jer je zemlja bila u tuđem vlasništvu.¹ Tijekom XIX. st. otvaraju se dva nova procesa vezana za selo i seljake, a to je postupno otkupljivanje zemljišnih čestica, koje prelaze u posjed onih koji su ih stoljećima obrađivali i, drugo, pristupa se opismenjivanju seljačke djece putem otvaranja osnovnih škola, dakle prosvjećivanja, što će dovesti do različitih oblika poučavanja, napretka u radu, civilizaciji i kulturi življenja.

Još u drugoj polovici XVIII. st. pod utjecajem strujanja s europskoga zapada kod domaćih intelektualaca javila se misao o unapređenju poljodjelstva u uvjetima feudalnih odnosa i nepismenosti seljaštva, koji nisu mogli pratiti dotadašnja dostignuća znanosti na oba jezika, talijanskom i hrvatskom. Po uzoru na poljodjelska društva ili akademije na Zapadu domaći fiziokrati,² u drugoj polovici XVIII. st., pristupili su osnivanju takvih udruga sa svrhom pisanja, raspravljanja i tiskanja radova kako bi se seljaci na feudalnim imanjima upućivali na bolju obradu zemlje, prihvaćanje novih kultura, primjerice, krumpira. Zbog nepovjerenja prema feudalcima i građanima i svemu što dolazi iz grada, podizanje poljodjelske kulture moglo se povjeriti jedino seoskim župnicima kojima su seljaci vjerovali. Nekoliko učenih pripadnika plemstva građanstva i svećenstva, kao što su: Jerolim i Julije Bajamonti, Ivan Dominik Stratico, Toma Čulić, Ante Michielli Vituri, Ivan Luka Geranjin, Julije Parma, Ivan de Cypriani Frković, Andrija Borelli i drugi, pri akademijama u Kaštel Lukšiću, Splitu i Zadru, u svojim tiskanim spisima i drugim koji su ostali u rukopisu, zagovaraju sadnju krumpira zbog nestašice kruha, duda, maslina, loze, duhana, voća, merino-ovaca i suvremenije ribarenje.³ Zbog tradicijske zaostalosti, neznanja i predrasuda, nova znanja o vinogradarstvu, ratarstvu i ribarstvu sporo

su se širila među seljacima, osobito zbog neposjedovanja zemlje koja je stoljećima u rukama omrznutih feudalaca u gradovima.

1. Opismenjavanje i poučavanje dalmatinskog seljaštva do sredine stoljeća

Nakon sloma Mletačke Republike (1797) i ulaska Dalmacije u sastav nove državne zajednice Austrije, nova vlast prihvatila je fiziokratske ideje. Za kratkotrajne austrijske uprave godine 1802. upućuju se putujući učitelji na selo da uče seljake sadnji krumpira.⁴ Korisne pouke o uvođenju novih kultura prenosili su seoski župnici usmenom riječi seljacima i rjeđe primjerom u svom župskom vrtu.

Poslije austrijske uprave, Dalmacija s Bokom Kotorskom (1806), a s njima Dubrovnik i okolica nakon sloma Republike (1808) našli su se u sklopu Francuskoga Carstva, najprije u sastavu Talijanskoga kraljevstva, unutar njega, potom Ilirskih pokrajina. Kao i za ranijih dviju država tako i za francuske vlasti zadržani su zatečeni kolonatski i kmetski odnosi. Do promjena je došlo samo u Dalmatinskoj zagori, Makarskom primorju i području Neretve,⁵ gdje je ukinuto vlasništvo države nad zemljom koja je prešla u posjed seljaka, koji imaju obvezu državi plaćati porez.

Novoj francuskoj vlasti bilo je stalo do unapređenja gospodarstva, poglavito poljodjelstva, kako bi se ublažila glad, osobito za nerodnih godina, a time smanjila briga upravnih vlasti za tih ratnih godina na ovom području. Građanskom namjesniku Vincenzu Dandolu, učenom Mlečaninu, bilo je stalo da postupno izvlači seoski svijet iz tradicijske zaostalosti i praznovjerja, donekle opismeni, kako bi od njega učinio lojalna građanina, podanika, koji sluša, plaća porez, ide u vojsku i pokorava se francuskim vlastima. Uvođenje novih kultura, duda, krumpira i svilene bube, lana, konoplje obznanjivalo se putem oglasa, i novopokrenutoga lista *Kraglski Dalmatin*⁶ koji je donosio poučne članke iz pera Vincenza Dandola i drugih suradnika koje su neki učitelji čitali učenicima u školli.

Sljedeći oblik poučavanja seljaka je putem knjižica, među kojima je i Dandolova o gajenju krumpira. Seljaci koji bi se istakli u sadnji krumpira dobili bi nagrade u novcu. Dandolo je iz Italije dobavljaio mlade voćke i dijelio ih seljacima. Godine 1807. gusari su oteli brod sa sto tisuća mladih voćaka iz Italije. Oglasi, članci, knjižice i pouke o poljodjelstvu u zadarskom Liceju⁷ i studentska praksa u Centralnim školama u Zadru, svakako će ostaviti traga na selu, više u primorju i otocima nego u gorskoj Dalmaciji i brdskim predjelima Boke kotorske. Najvišu korist su imali školovani pojedinci, seoski župnici i učitelji, ponešto pismeni težaci u gradskim varošima, što se je očitovalo i u njihovim vrtovim.

Dolaskom nove austrijske, odnosno austro-ugarske vlasti (1813) upućuju se oglasi, proglasi i knjižice⁸ na talijanskom i hrvatskom jeziku, o gajenju krumpira, kapule, lana, konoplje, duda, suzbijanju poljskih šteta, uzgajanju šuma, suzbijanju bolesti, napose kuge i kolere i tome slično. Objavljivale su se i nagrade za proizvodnju svilenih čahurica od kojih se dobiva svila, puno tražena u industriji odjeće. U svezi s proizvodnjom svilenih čahurica, u Zadru, Skradinu, Splitu, Dubrovniku i Kotoru pojavile su se svilane. U tomu je osobito zaslužan Antun Rossi iz Skradina,⁹ dr. Oracije Pinelli, bivši profesor u Centralnim školama u Zadru, koji je kasnije podigao rasadnik, otvorio svilanu i vodio svilar-

sku školu u Splitu. Kolikogod se nastojalo oko proizvodnje dudova svilca, dopunske zarade na selu, mnogi dalmatinski seljaci su prepušteni sebi, tako da dalmatinska svila nije mogla konkurirati na stranom tržištu.¹⁰

Pokretanjem listova, časopisa i kalendara, napose *Zore dalmatinske*, nastojalo se preko seoskih župnika i učitelja, poučiti seljake boljoj obradi zemlje, uzgoju novih kultura, prerađi i čuvanju plodina. Suradnik *Zore dalmatinske* iz Dubrovnika Marko Marinović piše kako seoski župnici s oltara govore narodu da sadi krumpir, ali da ga seljaci teško prihvaćaju. On savjetuje vlasnicima zemlje iz Dubrovnika, a to su uglavnom vlastela, da nabave sjemenski krumpir i da ga dadu seljacima kako bi se ova važna kultura u prehrani pučanstva osobito za gladnih godina i nerodice žitarica nadoknadila kruh. Pisac uočava da su Konavljani napredni u prihvaćanju novine, napose u sadnji krumpira, čiji višak, osobito kada godina dobro rodi donose prodavati na dubrovačku tržnicu. Osim krumpira Marinović preporuča sadnju dudova i limuna, te drva kostanj (kesten) od kojega se izrađuju bavče za vino.¹¹

Budući je na dalmatinskom selu apsolutna većina nepismenih, seljak izravno malo koristi savjete i pouke iz novina, pogotovo na talijanskom jeziku. Nove spoznaje mogli su mu prenijeti samo školovani ljudi, ponajviše seoski župnici i do sredine XIX. st. rijetki učitelji.¹² Tadanji listovi, osobito *Zora dalmatinska* ili oni koji su se trebali pojaviti a nisu, u svojim programima obećavali su pomoć seljaku i selu, ali do toga nije došlo. Do sredine stoljeća *Zora dalmatinska* je to donekle ostvarila. Stručne i jezične raspre u *Zori* išle su na štetu širenja prosvjete i kulture na selu.

Osim *Zore dalmatinske* u Splitu se godine 1844 trebao pojaviti list koji bi narod izvlačio iz zaostalosti "i njega u Zakonu, ćudoređu, Zemljodjelu, - Poljnotežanju, - Blagosmišljenju, Trgovini i zanatim prosvjetliti, ali zbog nedovoljna broja pretplatnika list se nije pojavio. Njegov pokretač Frane M. Kovačević, jednom prilikom je pisao u *Zori* kako bi zemlju trebalo "umnije" obrađivati. Mnoga polja u Dalmaciji bila su poplavljena, brda gola, vinogradi rijetko "umno posađeni, a masline samo u Dubrovniku, Primorju i Poljicim, i u Kastelam dobro gojene, a voćke malo se vide." Na jednom mjestu Kovačević piše: "Narod se prosvjeđuje kad se u ćudoređu, blaosmišljenju, zemljodjelu, poljnotežanju bistri nauk daje"¹³ i nastavlja "bez dobra oranja, kopanja, sijanja, žetve i sadnje svakojege žita i voća i drugih potrebnih stvari je potrebno."¹⁴ I Ivan Katalinić, također iz Splita, najavljuje iste godine da će jedanput tjedno izdavati list *Težačij Prijatelj* s prijevodom na talijanski jezik. Po naslovu se vidi da je bio namijenjen selu i seljaku.

Splitske neuspjele inicijative javile su se zbog toga, jer *Zora dalmatinska* nije poučavala seljake kako je najavila. I splitski biskup Alojzije M. Pini, poput drugih dalmatinskih biskupa, preporučuje župnicima svoje dijeceze da tri nedjelje "zasebice" upozoravaju vjernike s oltara da se ostave dangube, lošega društva, opijanja, "prozderstva", da izbjegavaju međusobne svade, osvete, da se pokoravaju vlastima i da poštuju zakone "jer su od Boga postavljena - i tko vrijeđa i ne sluša njih i Boga ne sluša i to je uzrok zbog čega Bog kažnjava svijet ratom, pustošenjem, gladi i drugim nevoljama koja se sada vide."¹⁵

Četrdesetih godina XIX. st. javila se ideja da uz pisanu riječ seljaku bi bilo korisnije na zemlji pokazati kako se ona može najbolje obrađivati.¹⁶ Potrebno je, kaže on na drugom mjestu, da se narod uči praktično, a ne teoretski, da se uvezu strani usjevi, rasadi, da se presušuju jazovi, čuvaju gajevi i unapređuje ribarstvo na otocima i karavanska trgovina s Bosnom i Hercegovinom.¹⁷

Sljedeći oblik širenja znanja o poljodjelstvu u narodu je putem školskih programa. Osim studija agronomije u Centralnim školama u Zadru, uvedenim predmetom u trima dalmatinskim gimnazijama, Zadru, Splitu i Dubrovniku, te u zadarskoj dijecezanskoj i franjevačkim bogoslovijama u Zadru, Makarskoj i Dubrovniku i Klirikalnoj školi u Šibeniku, kasnije Bogoslovnom zavodu u Zadru,¹⁸ stjecala su se temeljna znanja o poljodjelstvu, koja su poslije završetka studija kao seoski župnici i prenosili na učenike i vjernike i u svoje župne vrtove, a neki su bili uzorni, ovisno o sklonosti župnika u selima i župama gdje su djelovali. Iskrsala je ideja da se u zadarskom Liceju otvori katedra "agrarne ekonomije" i Poljodjelska škola u Zadru, te da bi trebalo angažirati poljodjelske stručnjake koji će ići po selima i poučavati seljake i njihove zemljišne vlasnike.

Do sredine stoljeća postojale su tzv. agrarne komisije, koje se javljaju još za francuske uprave. Osnovane su u općinskim mjestima sa svrhom da se pomogne seljaku u unapređenju poljodjelstva. Neka budu spomenute one u Zadru, Šibeniku, Splitu, Trogiru, Sinju, Makarskoj, Omišu, Supetru, Pučišću, Hvaru, Visu, Korčuli, Opuzenu, Slanom, Dubrovniku, Cavtatu, Herceg Novom, Kotoru i Budvi. Njihovo djelovanje je bilo skromno. Godine 1848. data je preporuka u Dubrovniku da se iz Toscanne pozove agronom-profesor, koji će obilaziti komisije po općinama, davati im savjete, upravljati njihovim radom i poučavati zemljovlasnike i seljake boljoj obradi zemlje.

2. Novi, uspješniji oblici rada u drugoj polovici devetnaestog stoljeća

U drugoj polovici XIX. st. više i organiziranije se radi na unapređenju poljodjelstva na selu. U prva dva desetljeća druge polovice stoljeća, osobito sedamdesetih i sljedećih godina sve se više otvaraju javne osnovne škole, u koje, uz seoske župnike, sve više dolaze školovani svjetovni učitelji i učiteljice, neki educirani na tečajevima, a drugi školovani u učiteljskim školama u Arbanasima kraj Zadra i u Dubrovniku. Stečena znanja o poljodjelstvu mladi školovani učitelji prenose na školsku djecu. Uz mnoge župne, sve je više i školskih vrtova, a neki slove kao najbolje uređene čestice zemlje u selu i župi. Od pedesetih godina brojni župnici, učitelji i poneki državni činovnici bili su najupućeniji u selu. Učitelji i župnici na selima postali su nositelji napretka, a mnogi među njima uzori kulture rada i življenja.

Zbog slaba rada agrarnih komisija koncem četrdesetih i pedesetih godina osnivaju se poljodjelska društva po gradovima i gradićima Dalmacije i središnje Zemljodjelsko društvo u Zadru. Neka budu spomenuta neka među njima: Zadar, Šibenik, Split, Sinj, Orebić, Dubrovnik i Herceg Novi. Središnjica u Zadru na čelu s Franjom Borelijem koordinirala je rad područnih društava i bila u vezi s vrtlarskim zavodom u inozemstvu u nabavi sadnica za potrebe članova Središnjice i društava u Dalmaciji. Središnje društvo je također poticalo ostala društva, a ovi naprednije građane, i seljake koji se bave granama poljodjelstva da sudjeluju na domaćim, nacionalnim, državnim i međunarodnim

izložbama. Ono je priredilo u Zadru Prvu poljodjelsku izložbu u Dalmaciji,¹⁹ koja je donekle pokazala sliku stanja dalmatinskoga sela u poljodjelstvu i uputila svojevrsnu poruku, što bi unaprijed trebalo poduzeti da se ono, u postojećim kolonatskim i kmetskim odnosima, unaprijedi.

Bolest na lozi u talijanskom vinogorju potakla je dalmatinske vinogradare na unapređenje vinogradarstva, jer je dalmatinsko vino imalo dobru cijenu na talijanskom tržištu. Vlasti potiču sadnju novih sorti loze, voća i duda zbog svile. U unapređenju poljodjelstva u Dalmaciji prednjači nekoliko sela u njezinu srednjem dijelu, kako u primorju i otocima tako i Zagori, zahvaljujući nekolicini župnika, učitelja i posjednika. Tih godina moglo se pročitati da su potrebne male knjižice za seljake kako bi se narod upućivao na bolju obradu zemlje, preradu i čuvanje proizvoda.

Ono što nije u potpunosti ostvario urednik *Zore dalmatinske* dr. Ante Kuzmanić i drugi urednici, to će uspjeti agilni profesor na "ilirskom" sjemeništu u Zadru Mate Šantić, koji je u ranim pedesetim procijenio da je prijeko potrebno uputiti zaostaloga dalmatinskog seljaka na smišljeniji rad, ali mu dati i pouke da mu život bude ljepši i svrsishodniji. Na inicijativu Središnjega poljodjelskog društva u Zadru i njegova predsjednika kneza Franje Borellija uređivao je prvi list namijenjen seljacima u Dalmaciji *Težaški poučatelj*,²⁰ koji je donosio poučne članke različita sadržaja iz njegova pera, ali i drugih suradnika. Bavio se je i jezičnim pitanjima. List su čitali rijetki seljaci, jer su u većini nepismeni, više župnici, učitelji i posjednici koji su suvremena znanja primjenjivali u svojim vrtovima. Uz Pažanina Nikolu Valentića, profesora u zadarskoj Bogosloviji i kneza Franju Borellija, prof. Šantić je bio vrsni znalac poljodjelstva u Dalmaciji.

U Šantićev list pojavio se i *L'Agronomo raccoglitore*²¹ koji je, poput *Težaškoga poučatelja* poučavao zainteresirane o prskanju loze, uporabi sumpora, pripremi i čuvanju vina, hranjenju svilene bube, unapređenju poljodjelstva i stočarstva. Savjetuje seljacima da stoku nabavljaju u Turskoj, Pijemontu i Švicarskoj, a ovce u Španjolskoj. Između ostaloga upućuje seljake na udruživanje, što je novina u Dalmaciji.

I *Glasnik dalmatinski*²² donosi poučne članke o liječenju loze, uporabi sumpora, hranjenju svilene bube, obradi i čuvanju vina, težaštvu, gospodarstvu, liječenju od kolere, stočarstvu i potrebi udruživanja.

Tu je i *Srpsko-dalmatinski magazin*, koji preporuča seljacima da višak hrane stave u zajedničko skladište kako bi se za gladnih godina moglo podijeliti ili prodati, prema odluci seljaka. U tomu ih trebaju pomoći seoski parosi, župnici, seoski glavari i načelnici općina. I ovaj list savjetuje seljake da bolje pasmine stoke kupuju u Turskoj, Pijemontu i Švicarskoj i drugim zemljama, te da bolje održavaju čistoću oko uzgoja i prehrane stoke.²³

Među najbolje periodične publikacije iz kojih je seljak, u drugoj polovici XIX. st. i do Prvoga svjetskog rata, mogao izvući pouke je Narodni koledar Matice dalmatinske, na kojega su bili pretplaćeni ne samo građani nego i težaci iz gradskih predgrađa i seljaci sa završenom osnovnom školom, osobito oni koji su se oslobodili kolonatsva i kmetstva i tako postali gospodarski slobodni. Ti usporedni procesi prosvjećivanja i stjecanja zemlje u vlastiti posjed dovest će do pojačanog zanimanja za unapređenje vlastite proizvod-

nje, uvođenja novih sredstava za rad, novih kultura, bolje prerade proizvoda i čuvanje plodina. U svezi s tim pojačala se vlastita higijena, odstranjivanje stoke i svinja izvan domova, način oblačenja, suvremenija rasonoda i kultura stanovanja.²⁴ Sve se je to moglo čuti i vidjeti kod mjesnog učitelja i župnika, pročitati u Koledaru, *Gospodarskom listu*, *Narodnom listu*, *Gospodarskom poučniku*, *Poljoznancu*, *Seljaku*, *Gospodarstvu*, *Pučkom listu* i drugim dalmatinskim i hrvatskim periodicima. Tako se je u njima moglo čitati o godišnjim dobima, svemiru, čovječjem životu, obradi zemlje, preradi grožđa, maslina i gospodarstvu uopće, te kratke pripovijetke iz gradskoga i seoskog života, pjesme, kratka štiva, šale o seljacima itd.

U drugoj polovici XIX. st. poučavanje seljaka dolazi iz više izvora, od župnika, učitelja, putujućih učitelja poljodjelstva, među kojima ima onih koji su se školovali izvan Dalmacije, zatim novina, kalendara, poljodjelskih i drugih društava, seoskih blagajni i zadruga različita obilježja. Od zemljišnih vlasnika, osobito feudalaca nije se moglo očekivati unapređenje proizvodnje. Bez obzira na političko opredjeljenje, nisu bili skloni razriješenju zemljišnih odnosa i ništa nisu poduzimali na unapređenje proizvodnje na njihovim imanjima. Ekonomski nisu mogli, ali s druge strane nisu bili ni skloni potaći kolone i kmetove na stjecanje pismenosti, a neki su otezali s otkupom. Posljednji dalmatinski feudalcu više su kočili nego pomogli selo i seljake koji su dugo ostali u njihovoj gospodarskoj ovisnosti. Do Prvoga svjetskog rata najprije su se izvlačili iz ekonomske ovisnosti i siromaštva oni koji su iseljavali i pomagali svoje da se otkupe od zemljišnog vlasnika, potom oni koji su se snašli u konjunkturi vinogradarstva i jedrenjačkog brodarstva, prokapanju Sueskoga kanala, te na temelju pojačanoga vlastitog rada. To su uglavnom bili pismeni mladi ljudi, što se vidi iz školskih dnevnika, pisama svojoj rodbini i dokumentacije prilikom odlaska u inozemstvo. Da je selo postupno napredovalo do Prvoga svjetskog rata zamjećuje se na domaćim, nacionalnim, državnim i međunarodnim izložbama²⁵ u broju izlagača i izložaka, koje su poslali poduzetniji ratari i stočari, koji spadaju među naprednije seljake u svojim sredinama. Uz školske i župne vrtove i njihovi postaju primjerna, što se očituje po proizvodima koje izlažu. Oni prednjače u uzgoju novih kultura, sorti vinove loze, poslije pojave žloždere i oporavka dalmatinskoga vinogorja uoči Prvoga svjetskog rata. Takvi se ističu ne samo među ratarima nego i stočarima po novim pasminama i preradi stočarskih, napose mliječnih proizvoda.

Od sedamdesetih godina XIX. st. zamjećuju se rezultati djelovanja nekih novoosnovanih poljodjelskih društava u Rabu, Pagu, Zadru, Šibeniku, Skradinu, Trogiru, Hvaru, Starigradu, Kninu, Sinju, Drnišu, Dubrovniku i Kotoru. Neka bude spomenuto Poljodjelsko društvo u Drnišu koje je među seljake unijelo kulturu gajenja povrća, novo ralo i početni poljodjelski nauk. U selu Kričkama zasađeni su dudovi i šumski hrastovi. Društvo u Zadru šalje sjemena povjerenicima, ponajviše župnicima, a ovi seljacima, da se uzgoje nove kulture i pošumi golet.²⁶

Zbog nedostatka poljodjelskih stručnjaka u Dalmaciji s visokom, višom i srednjom stručnom spremom, da bi se pomoglo seljacima teorijski i praktično, neki su upućeni na školovanje u Italiju, rijetki u Višu poljoprivrednu školu u Krizevce, jer se ukazala potreba za putujućim učiteljima poljodjelstva koji bi educirali seljake, pojavom peronospore, oko

uzgoja novih sorti loze na američkoj podlozi, navrtu, uporabi modre galice i sumpora. Stoga je u Dubrovniku (Gruž) otvorena dvogodišnja Poljodjelska škola.²⁷

Poslije više inicijativa o potrebi dolaska stranih poljodjelskih stručnjaka u Dalmaciju ili putujućih učitelja poljodjelstva, odnosno gospodarstva, sedamdesetih i sljedećih godina imenovali su prvi putujući učitelji, među kojima je bio i Frano Supilo,²⁸ osobito devedesetih kada se je broj povisio, jer su filoksera i vinska klauzula²⁹ u ugovoru Austro-Ugarske s Italijom ostavili siromaštvo u vinogradarskim krajevima Dalmacije, što će biti jedan od glavnih uzroka iseljavanja u prekomorske zemlje. Među zaslužnim putujućim učiteljima poljodjelstva neka među ostalima budu spomenuti Petar Biankini,³⁰ Rikard Antunović,³¹ koji godine 1881. uči konavoske i pelješke seljake gajenju vinove loze, pravljenju i držanju vina. U nedostatku poljodjelskih stručnjaka po selima Imotske krajine godine 1887. poučavao je seljake kanonik Ante Lovrić.³² Tu je jedan među najistaknutijim putujućim učiteljima Stanko Ožanić, Ličanin koji je došao u Dalmaciju 1899. iz Zagreba i učio seljake, osobito u sjevernoj Dalmaciji kako će prskati i navrtati lozu i u svezi s tim drži tečajeve. Kakvo je bilo stanje u nekim selima dalmatinske unutrašnjosti potkraj XIX. st. zorno svjedoči njegovo izvješće u kojemu, između ostaloga, stoji sljedeće: - "Vrgorac ima 16 krčama na 1400 duša. Imotski ih ima 18, Gradac 6 na 800 duša i 1 kavanu. Ima ih s dozvolom ali i bez dozvole. Ima kuća koje kruha preko zime nisu okusile, a čim se dođe do novaca, ne kupuje se kruh, nego se ide u krčmu. Oko 1880. u Kozici nije bilo ni jedne krčme, a 1899. ih je 5. A tako je po svim selima. U Lovreću ih je 8 od toga 5 krčama. U Studencima 4. Obično su uz crkvu. Žene i djeca idu u krčme. Ranije toga nije bilo. Krčme su leglo zla. Težak živi i radi bez računa i troši bez računa. Tuku se u krčmama, gdje ima i krvi."³³ Iz ovoga primjera u dijelu Dalmatinske zagore se lijepo vidi novi porok koji se javlja u selima i gradićima sa svim posljedicama koje iz toga proistječu. Putujućim učiteljima to je bila nova zadaća da pouče seljake kamo će dospjeti ako se dadu pijanstvu.

Zaključak

Za stotinjak i više godina, recimo na koncu, stoljećima zapušteni, od vlasti zanemareni, neprosvijećeni i za zemljišnoga vlasnika ekonomski vezani dalmatinski kolon i kmet, tijekom devetnaestoga stoljeća opismenjivanjem, kultiviranjem, civiliziranjem i dobivanjem zemlje u vlastiti posjed, počeo se postupno izvlačiti iz tradicijske zaostalosti i potkraj stoljeća sve više ulaziti u javni društveni, gospodarski, politički i kulturni život, što će se najjače očitovati uoči Prvoga svjetskog rata. Do sredine XIX. st. proces modernizacije dalmatinskoga sela i seljaka, začet kod domaćih fiziokrata u osamnaestom stoljeću je u obrisima, jer je apsolutna većina seljaka nepismena i kolonatskim i kmetskim ugovorima ekonomski vezana za zemljišne vlasnike uglavnom u gradovima. Najjaču ulogu u poučavanju seljaka imaju seoski župnici i učitelji, koji izravno prenose stečena znanja, savjete državnih vlasti i pouke koje se javljaju u domaćoj periodici i rijetkim knjigama namijenjenih selu i seljacima.

U drugoj polovici XIX. st. i do Prvoga svjetskog rata povećava se broj seljaka koji znaju pisati i čitati, zahvaljujući otvaranju novih javnih osnovnih škola, a s tim u svezi i dolaska školovanih učitelja i učiteljica, koji uz seoskoga župnika i novoimenovane putujuće učitelje poljodjelstva, školovane izvan Dalmacije, poučavanjem seljaka, osobito onih

koji su otkupom došli do vlastite zemlje, uvode ih u nove procese društvenoga, gospodarskog i kulturnog udruživanja, što se očituje u novonastalim poljodjelskim i drugim društvima, seoskim zajmovnim i drugim zadrugama, što je preraslo u zadružni pokret, te novonastala raznovrsna kulturna društva, brojna s hrvatskim nazivima, što svjedoči o buđenju moderne hrvatske nacionalne i političke svijesti na selu. Uz župne i školske ogledne vrtove sve je više naprednih seljaka koji obrađuju zemlju na suvremeniji način, čiji se proizvodi mogu naći na domaćim, nacionalnim, državnim i rijetki na međunarodnim izložbama. To je bio plod stoljetnoga poučavanja seljaka zahvaljujući brojnim školovanim pojedincima, osobito entuzijastima, koji su ga usmenom i pismenom riječi i primjerom poučavali na novi način rada i kulturu življenja.

Bilješke

- ¹ Stijepo Obad, Dalmatinsko selo u prošlosti, Logos, Posebna izdanja, Split 1990, 9-18. Ostalu literaturu vidi u bilješkama.
- ² Danica Božić Buzančić, Južna Hrvatska u europskom fiziokratskom pokretu, Split 1995, str. 29-134.; Šime Peričić, Dalmacija uoči pada Mletačke Republike, Centar za povijesne znanosti, Odjel za hrvatsku povijest, Zagreb 1980. i Stijepo Obad, nav. dj. 13-18.
- ³ Danica Božić Buzančić, nav. dj.; Šime Peričić, nav. dj. i Stijepo Obad, nav. dj. 14-15.
- ⁴ Državni arhiv Zadar, Presidijalni spisi Namjesništva, sv. 1152, II/3-2, spis od 29. IV. 1846.
- ⁵ Godine 1806. ukinut je Grimanijev zakon iz 1756. godine koji se odnosio na seljake spomenutih područja, po kojemu je zemlja koju su seljaci obrađivali, pripadala državi uz obvezu da služe u krajiškoj vojsci.
- ⁶ List je izlazio u Zadru od 1806-1810. na talijanskom i hrvatskom jeziku. Poblize o njemu vidi: Mirjana Šokota, Kragljski Dalmatin - Bibliografija, Filozofski fakultet, Zadar 1989 i Stijepo Obad, Kraljski Dalmatin 1806-1810, Zadarska smotra, 1-3, 1999, 59-62; Isti, Počeci novinstva u Dalmaciji, Mirjana Šokota, nav. dj.
- ⁷ Stijepo Obad, Visoko školstvo u Zadru tijekom devetnaestog stoljeća, Radovi, Razdio društvenih znanosti (6), 1975/1976, Filozofski fakultet, Zadar 1976, 405-406.
- ⁸ Ivan Karsto Gagliardo, Nauk od poljskoga texanja..., U Zadru 1829.
- ⁹ Milenko Pakić, "Odletjele" svilene bube, *Slobodna Dalmacija* br. 10040 od 14. VII. 1977, 5.
- ¹⁰ Državni arhiv Zadar, Presidijalni spisi Namjesništva, sv. 1152, II/3-2, spis od 29. IV. 1846.
- ¹¹ *Zora dalmatinska* br. 22 1845, 74-75.
- ¹² *Zora dalmatinska* br. 30 1844, 23-24.
- ¹³ Arhiv Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, XV-21/A II 3 od 30. IV. 1844.
- ¹⁴ *Srbske novine* br. 54 od 7. XII. 1845.
- ¹⁵ Arhiv Splitsko-makarske nadbiskupije, kut. 1849. godina, spis br. 970 od 12. VI. 1849.
- ¹⁶ *Gazzetta di Zara*, br. 57/1844.

¹⁷ *Napredak* br. 11 od 7. XII, 1848.

¹⁸ *Srbske novine* br. 33/1849.

¹⁹ Stijepo Obad, Prva poljodjelska izložba u Dalmaciji, Radovi, Razdio povijesnih znanosti (22), 1995/1996, Filozofski fakultet Zadar 1997, 281-28.

²⁰ List je tiskan u Zadru od 1850-1852. godine.

²¹ I ovaj list je izlazio u Zadru od 1850-1852. godine.

²² Glasnik dalmatinski izlazi od 1849-1866. godine.

²³ G.D.A.K., Koristne nauke za naš narod, Srpsko dalmatinski magazin 1852-1853, 31-49.

²⁴ Gotovo u svim novinama i kalendarima, osobito onim namijenjenim selu, seljaku i gospodarstvu uopće, nastoji se poučiti seljake, osobito u drugoj polovici stoljeća kako bi se postupno izvukli iz zaostalosti. Zbog nerazvijenosti gradske privrede, zemlja i dalje ostaje izvor života apsolutne većine pučanstva, osobito na selu, ali i u gradovima i gradićima, gdje je dio stanovnika imao zemlje i bavio se poljodjelstvom, a manje stočarstvom. Svrha je bila raznim oblicima poučavanja podići razinu težaka u gradskim predgrađima i gradićima, kako bi se ublažila nestašica hrane, osobito za nerodnih godina.

²⁵ Stijepo Obad, Dalmacija na evropskim izložbama sredinom devetnaestog stoljeća, Radovi, Razdio društvenih znanosti (9), 1980/1981, Filozofski fakultet Zadar 1982, 103-111.

²⁶ Izvješća Brzopisna i Analitična X. zasjedanja Zemaljskog sabora dalmatinskog od 14. rujna do 14. listopada 1871, XI.

²⁷ Ivo Perić, Poljoprivredne, trgovačke i obrtničke škole u Dalmaciji krajem 19. i početkom 20. stoljeća, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1975. i Šime Perićić, Nastava poljodjelstva Dalmacije XIX. stoljeća, Historijski zbornik 43/1, Zagreb 1960, 41-47.

Zahvaljujući stipendiranju konavoske općine i Frano Supilo je završio Poljodjelsku školu u Gružu.

²⁸ Godine 1889. Frano Supilo je poučavao seljake o suzbijanju filoksere u dubrovačkoj okolici.

²⁹ Ivo Perić, "Vinska klauzula" u pretposljednem trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Italije i njene posljedice u Dalmaciji, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 375, Zagreb 1978, 257-295.

³⁰ Svojom pisanom riječi Petar L. Biankini puno je pridonio poučavanju seljaka oko uzgoja kultura. Evo nekoliko njegovih djela: Buhač, Zadar 1881; Predivno bilje, Zadar 1882; Mane i bolesti vina i kako se lieće, Zadar 1884; Duhan (nicotiana) ili naputak kako se gaji i priređuje, Zadar 1884, i O uzgoju i njegovanju cvieća, uresnog grmlja i drveća..., Sibenik 1886.

³¹ *Narodni list* br. 48 od 25. VI. 1881.

³² Ante Ujević, Imotska krajina Geografsko historijski pregled, Split 1954, 157, 169.

³³ Izvještaj putujućeg učitelja poljodjelstva Stanka Ožanića u Makarskoj o ekonomskim i moralnim prilikama u selima Primorja i imotske općine (1889). Vidi Državni arhiv Zadar, Misc. 22, Poz.